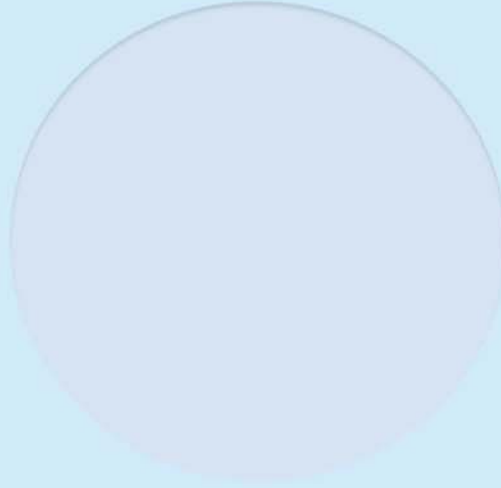

mütefekkir

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

1

BAHAR
2014

mütefekkir

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Mütefekkir • Yıl:1 • Sayı:1 • Bahar • 2014

<http://mutefekkir.aksaray.edu.tr>

<http://mutefekkir.aksaray.edu.tr>

mütefekkir

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
ISSN : 2148 – 5631

Sahibi

Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Adına Dekan
Prof.Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL

Yıl:1 • Sayı:1 • Bahar • 2014

Uluslararası Hakemli Dergi
(Yılda İki Sayı Yayınlanır)

Editör/Editor in Chief

Yrd.Doç.Dr. Osman Zahid ÇİFÇİ

Editör Yardımcıları/Asistant Editor in Chief

Osman DURMAZ • Uğur AK • Ali Fahri DOĞAN

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL
Doç.Dr. Harun Reşit DEMİREL • Yrd.Doç.Dr. Mustafa ŞEN
Yrd. Doç. Dr. Süleyman KOYUNCU • Yrd. Doç. Dr. Ahmet İYİBİLDİREN
Yrd. Doç. Dr. İbrahim PAÇACI • Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARABACAK
Yrd. Doç. Dr. Ramazan ATA • Yrd. Doç. Dr. Hasan UÇAR
Yrd. Doç. Dr. Adil ABD et-TÂİ • Öğr. Gör. Murat AKKUŞ

Yazışma Adresi /Communication Address

Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Merkezi Derslikler Binası
Merkez Kampüs/Aksaray-Türkiye

Tel: 90.382. 288 28 28 • Faks: 90.382.288 28 84

Web

<http://mutefekkir.aksaray.edu.tr>

e-mail

mutefekkirdergisi@aksaray.edu.tr • mutefekkirdergisi@gmail.com

Tasarım/İç Düzen/Tashih

O.Zahid Çifçi

Baskı&Cilt

Damla Ofset AŞ. • www.damlaofset.com.tr
Büsan Organize San. Kosgeb cd. 10631 sk. No:4 Karatay/KONYA Tel: (0.332) 345 00 10
Ağustos-2014 / Konya

Danışma ve Hakem Kurulu
Advisory Board and Academic Referees

Prof. Dr. A. Turan YÜKSEL, N.Erbakan Ün.	Yrd.Doç.Dr. Ahmet HAZAL, Uluslararası Irak Ün.
Prof. Dr. Abdülkerim BAHADIR, N.Erbakan Ün.	Yrd.Doç.Dr. Ahmet Mahmut el-CUBURI, Irak Ün.
Prof. Dr. Adil YAVUZ, N.Erbakan Ün.	Yrd.Doç.Dr. A.Muhammed MERAĞI, R.T. Erdoğan Ün.
Prof. Dr. Adnan KOŞUM, Süleyman Demirel Ün.	Yrd.Doç.Dr. Ahmet ÖZDEMİR, Kastamanu Ün.
Prof. Dr. Ahmet BOSTANCI, Sakarya Ün.	Yrd.Doç.Dr. Ali DADAN, N.Erbakan Ün.
Prof. Dr. Ahmet KAYACIK, Erciyes Ün.	Yrd.Doç.Dr. Ali ÖĞE, N.Erbakan Ün.
Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL, N.Erbakan Ün.	Yrd.Doç.Dr. Engin ERDEM, Ankara Ün.
Prof. Dr. Asım YAPICI, Çukurova Ün.	Yrd.Doç.Dr. A. Sıdika OKTAY, Süleyman Demirel Ün.
Prof. Dr. Bayram DALKILIÇ, N.Erbakan Ün.	Yrd.Doç.Dr. Aytekin ŞENZEYBEK, N.Erbakan Ün.
Prof. Dr. Ernest WOLF-GAZO, Kahire Amerikan Ün.	Yrd.Doç.Dr. Erhan TECİM, Aksaray Ün.
Prof. Dr. Galip VELİJİ, Tetova Devlet Ün.	Yrd.Doç.Dr. Faruk SANCAR, R.T.Erdoğan Ün.
Prof. Dr. Hasan KAYIKLIK, Çukurova Ün.	Yrd.Doç.Dr. Fatih ÇINAR, Süleyman Demirel Ün.
Prof. Dr. Hidayet İŞİK, Ç. Onsekiz Mart Ün.	Yrd.Doç.Dr. Hakan UĞUR, N.Erbakan Ün.
Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM, N.Erbakan Ün.	Yrd.Doç.Dr. Harun ÇAĞLAYAN, Muş Alparslan Ün.
Prof. Dr. I. Hakkı ATÇEKEN, N.Erbakan Ün.	Yrd.Doç.Dr. H. Üleyvi HÜSEYİN, Uluslararası Irak Ün.
Prof. Dr. İsmail TAŞ, N.Erbakan Ün.	Yrd.Doç.Dr. İbrahim ASLAN, Ankara Ün.
Prof. Dr. Kadir ALBAYARAK, Çukurova Ün.	Yrd.Doç.Dr. İbrahim KUNT, Selçuk Ün.
Prof. Dr. M. Ali KAPAR, N.Erbakan Ün.	Yrd.Doç.Dr. İsmail BAYER, Artvin Çoruh Ün.
Prof. Dr. M. Şevki AYDIN, Erciyes Ün.	Yrd.Doç.Dr. İsmail BİLGİLİ, N.Erbakan Ün.
Prof. Dr. Mehmet DAĞ, Atatürk Ün.	Yrd.Doç.Dr. M. K. A. BAKKALOĞLU, Marmara Ün.
Prof. Dr. Mevlüt ALBAYARAK, S.Demirel Ün.	Yrd.Doç.Dr. M. Mucahit ASUTAY, Yıldırım Beyazıt Ün.
Prof. Dr. Muammer C. MUŞTA, N.Erbakan Ün.	Yrd.Doç.Dr. M. Mücahit DÜNDAR, Sakarya Ün.
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK, Çukurova Ün.	Yrd.Doç.Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI, N.Erbakan Ün.
Prof. Dr. Naim ŞAHİN, N.Erbakan Ün.	Yrd.Doç.Dr. Mehmet KALAYCI, Ankara Ün.
Prof. Dr. Ömer KARA, Atatürk Ün.	Yrd.Doç.Dr. Memduh en-NABİ, R.T.Erdoğan Ün.
Prof. Dr. Ramazan BUYRUKÇU, S.Demirel Ün.	Yrd.Doç.Dr. Muhammed ÖZDEMİR, Katip Çelebi Ün.
Prof. Dr. Saffet KÖSE, İzmir Kâtip Çelebi Ün.	Yrd.Doç.Dr. Muhammed SARI, Aksaray Ün.
Prof. Dr. Seyit AVCI, Şırnak Ün.	Yrd.Doç.Dr. Muharrem YILDIZ, S.Demirel Ün.
Prof.Dr. W.Mohd Nor WAN, Malezya Teknoloji Ün.	Yrd.Doç.Dr. Mustafa Kayıhan ERBAŞ, Aksaray Ün.
Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ, R.T.Erdoğan Ün.	Yrd.Doç.Dr. Mustafa KİSPET, Kastamanu Ün.
Doç. Dr. Adem EFE, Süleyman Demirel Ün.	Yrd.Doç.Dr. Mustafa ÖZTOPRAK, Sinop Ün.
Doç. Dr. Ahmet İshak DEMİR, R.T.Erdoğan Ün.	Yrd.Doç.Dr. Muzaffer TAN, Ankara Ün.
Doç. Dr. Bekir TATLI, Çukurova Ün.	Yrd.Doç.Dr. Necmettin GÜNEY, N.Erbakan Ün.
Doç. Dr. Erdiç AHATLI, Sakarya Ün.	Yrd.Doç.Dr. Orhan YILMAZ, Bozok Ün.
Doç. Dr. Erşan SEVER, Aksaray Ün.	Yrd.Doç.Dr. Osman Murat DENİZ, Çanakkale Ün.
Doç. Dr. H İbrahim KAÇAR, Marmara Ün.	Yrd.Doç.Dr. Ömer Faruk ERDEM, N.Erbakan Ün.
Doç. Dr. Hayati YILMAZ, Sakarya Ün.	Yrd.Doç.Dr. Ömer ÖZPINAR, N.Erbakan Ün.
Doç. Dr. Hüseyin ÜNLÜ, Aksaray Ün.	Yrd.Doç.Dr. Rabiye ÇETİN, Ankara Ün.
Doç. Dr. İshak ÖZGEL, Süleyman Demirel Ün.	Yrd.Doç.Dr. Ramazan ŞAHAN, Muş Alparslan Ün.
Doç. Dr. İsmail ŞIK, Çukurova Ün.	Yrd.Doç.Dr. Recep Orhan ÖZER, Amasya Ün.
Doç. Dr. Macide ÖMER, Ürdün Ün.	Yrd.Doç.Dr. Selahattin SATILMIŞ, Aksaray Ün.
Doç. Dr. Muammer İSKENDERÖĞLU, Sakarya Ün.	Yrd.Doç.Dr. Recep ÖZDİREK, Kastamanu Ün.
Doç. Dr. Muhammed YILMAZ, Çukurova Ün.	Yrd.Doç.Dr. Saffet KARTOPU, Gümüşhane Ün.
Doç. Dr. Nimetullah AKIN, Çanakkale Ün.	Yrd.Doç.Dr. Tuna TUNAGÖZ, Çukurova Ün.
Doç. Dr. Süleyman DÖNMEZ, Çukurova Ün.	Yrd.Doç.Dr. Yaprak KALEMOĞLU VAROL, Aksaray Ün.
Doç. Dr. Tahir ULUÇ, N.Erbakan Ün.	Yrd.Doç.Dr. Yusuf AKGÜL, Bozok Ün.
Doç. Dr. Taner ASLAN, Aksaray Ün.	Yrd.Doç.Dr. Zafer YILDIZ, S.Demirel Ün.
Doç. Dr. Yaşar TÜRK BEN, Bozok Ün.	Yrd.Doç.Dr. Zübeyir OVACIK, Aksaray Ün.
Yrd.Doç.Dr. Abdullah AKIN, Çanakkale Ün.	Dr. Kevser ÇELİK, S.Demirel Ün.
Yrd.Doç.Dr. Abdullah ÖZBOLAT, Çukurova Ün.	Yrd.Doç.Dr. Murat AK, N.Erbakan Ün.
Yrd.Doç.Dr. Ahmet ARAS, N.Erbakan Ün.	Dr. Necdet ŞUBAŞI, Diyanet İşleri Başkanlığı
Yrd.Doç.Dr. Ahmet HAZAL, Uluslararası Irak Ü. Ün.	Dr. Saddam Hüseyin KAZIM, Uluslararası Irak Ün.

Bu Sayının Hakemleri

- Prof. Dr. Adil YAVUZ • N.Erbakan Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. M. Bahaüddin VAROL • Aksaray Ü. İslami İlimler Fakültesi
Prof. Dr. Mehmet DAĞ • Erzurum A. Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Saffet KÖSE • İzmir K. Çelebi Ü. İslami İlimler Fakültesi
Prof. Dr. Seyit AVCI • Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Harun Reşit DEMİREL • Aksaray Ü. İslami İlimler Fakültesi
Doç. Dr. İsmail ŞIK • Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. İshak ÖZGEL • S.Demirel Ü. İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Muammer İSKENDEROĞLU • Sakarya Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Murat AK • N.Erbakan Ü. İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Nimetullah AKIN • Çanakkale O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Taner ASLAN • Aksaray Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Abdullah ÖZBOLAT • Çukurova Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Ali DADAN • N.Erbakan Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Erhan TECİM • Aksaray Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Hakan UĞUR • N.Erbakan Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Harun ÇAĞLAYAN • Muş A. Ü. İslami İlimler Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Hasan UÇAR • Aksaray Ü. İslami İlimler Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. İsmail BİLGİLİ • N.Erbakan Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Muhammet ÖZDEMİR • İzmir K. Ç. Üniv. S. ve B. Bil. Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Muharrem YILDIZ • S.Demirel Ü İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZTOPRAK • Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Necmeddin GÜNEY • N.Erbakan Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Orhan YILMAZ • Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Ömer Faruk ERDEM • N.Erbakan Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Ramazan ŞAHAN • Muş A. Ü. İslami İlimler Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Sadi GEDİK • Kahramanmaraş S.İ.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Selahattin SATILMIŞ • Aksaray Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Süleyman KOYUNCU • Aksaray Ü. İslami İlimler Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Tuna TUNAGÖZ • Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Yusuf AKGÜL • Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Zübeyir OVACIK • Aksaray Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi
Okt. Ali Fahri DOĞAN • Aksaray Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu

İÇİNDEKİLER

	Takdim...	11
	Başlarken...	13
	Editörden...	15
ARAŞTIRMA NOTU	DÂR-I SULEHÂ'DA NESL-İ SULEHÂ ÖZLEMİ Aspiration of Nasl-i Sulaha in the Dâr-i Sulaha <i>Mehmet Bahaüddin VAROL</i>	17
	BAZI MEÂLLER ÇERÇEVESİNDE İ'RÂB FARKLILIKLARININ ÂYETLERİN ANLAMINA ETKİSİ The Study Of The Effect Of I'râb (Inflections And Last Vowels) On The Meaning Of Verses Within The Scope Of Some Qur'an Translations <i>Mehmet KAYA</i>	35
	KÖPEK VE DİĞER BAZI HAYVANLARIN ÖLDÜRÜLMESİNE CEVAZ VEREN HADİSLERİN DEĞERLENDİRMESİ A Study On The Hadiths Which Regard The Dogs And Some Other Animals As Permissible To Be Killed <i>Harun Reşit DEMİREL</i>	67
ARAŞTIRMA	TÜRKİYE'DE DINDAR MÜSLÜMANLARIN MARUZ KALDIĞI DIŞLAMA ÜZERİNDEN AÇIĞA ÇIKAN HAK ÇATIŞMALARI Conflicts of Right which Appear over the Marginalisation of the Pious Muslims in Turkey <i>Muhammet ÖZDEMİR</i>	103
	HADİSLERE GÖRE İSLÂM KARDEŞLİĞİNİN ANLAMI VE KORUNMASI İÇİN ALINACAK TEDBİRLER The Meaning of Islamic Brotherhood according to some Ha- diths/Traditions and the Measures for its Protection <i>Ömer ÖZPINAR</i>	129
	MUSTAFA REŞİT PAŞA VE TANZİMAT Mustapha Rashid Pasha and Administrative Reforms <i>Ramazan ATA</i>	159

ARAŞTIRMA	AREFE GÜNÜNÜN FAZİLETİYLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRMESİ An Evaluation On The Benefits Of The Day Arafa Based On Hadiths <i>Mustafa KARABACAK</i>	175
	BİR OSMANLI ŞEHİRİ OLARAK FİLİBE VE FİLİBE MEVLEVÎHANESİ Plovdiv As An Ottoman City And Mevlevihane Of Plovdiv <i>Aydan YUMEROV</i>	193
	ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ ÜZERİNE About Manking Name from Name Appendix at Old Anatolian Turkish <i>Murat ALTUĞ</i>	213
ÇEVİRİ	“THE PROBLEM OF REASON IN ISLAM: IS ISLAM A NON-RATIONAL RELIGION AND CIVILIZATION” İSLAM’DA AKIL SORUNU : İSLAM, AKILCI OLMAYAN BİR DİN VE UYGARLIK MI? <i>John WALBRIDGE / Çev.: Harun ÇAĞLAYAN</i>	221
	“معالم النهضة في قصة سليمان كما بينها القرآن الكريم” KUR’ÂN’IN AÇIKLAMALARI DOĞRULTUSUNDA SÜLEYMAN (A.S) KISSASINDA KALKINMANIN ESASLARI <i>Arafât M.Muhammed Ahmed / Çev.: Mustafa ŞEN</i>	227
	“JUDAISM” YAHUDİLİK <i>Joseph GAER / Çev.: Osman Zahid ÇİFÇİ</i>	247
	“VALUES : SUBJECTIVE – OBJECTIVE” DEĞERLER : ÖZNEL - NESNEL <i>Adriaan PEPPERZAK / Çev.: Nuri ÇİÇEK</i>	267
NOSTALJİ	İSLAM TARİHİ DERSLERİ’NDEN : OSMANLI DEVRİNDE ZAMANLA SİYASÎ MAHİYET ALAN DİNİ BİR CEREYAN <i>Prof. Dr. Hüseyin Gazi YURDAYDIN</i>	277

MUSTAFA REŞİT PAŞA VE TANZİMAT

Ramazan ATA*

Özet

Bir tarihçinin dediği gibi; Gerçeklik ressam için neyse tarihçi için de odur. Nasıl ki tek bir manzara yoksa tek bir tarih de yoktur. Geçmiş herkese farklı bir ışık altında görülür. Mustafa Reşit Paşa'nın yaşadığı ve en önemli aktörlerinden birisi olduğu Tanzimat, bakış açısına göre değişen bir dönemdir. Kimine göre Osmanlı Devleti'ni yıkımın eşiğine getiren sürecin başlangıcıyken, kimine göreyse bu; devletin yaşam süresini uzatan ve aydınlarını modernleştirerek getirdiği Liberal ve Batıcı medeniyet düşüncesi ile Cumhuriyet'e giden yolu açan bir süreçtir. Tanzimat nasıl bakış açısına göre değişiyorsa, Mustafa Reşit Paşa da değişir. Mustafa Reşit Paşa; hürriyet kahramanlığından vatan hainliğine çok geniş bir çizgide değerlendirilmektedir. Biz onu, dönemin Osmanlı belgeleri ışığında Mısır meselesinin halledilmesi ve Tanzimat'ın ilanındaki rolüyle incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat, Osmanlı Devleti, Mısır Meselesi.

Mustapha Rashid Pasha and Administrative Reforms

Abstract

As a historian said, reality is exactly the same thing for a historian as what it means for an artist. Just as there is a not a unique scenery, there is not a unique history as well. History is viewed by every individual under a different light. The Administrative Reforms period, when Mustapha Rashid Pasha lived as one of the most important figures, is such a period that shows differences according to the point of view. While this period is regarded by some historians as the starting point of Ottomans Empire's collision, it is also regarded as a process that prolonged the life of Ottomans Empire by modernizing the intellectuals and opening the way to the republic with the Liberalist ideas and a western way of thinking. Just like the Administrative Reforms, Mustapha Rashid Pasha can also be seen differently according to the point of view. In this study, he is going to be discussed in a range of issues differing from being a hero to being a traitor under the light of Ottoman documents of this period and his role in the solution of Egypt Issue and the declaration of the Administrative Reforms.

Keywords: Mustapha Rashid Pasha, Administrative Reforms, Ottoman State, Egyptian Question.

I.MUSTAFA REŞİT PAŞANIN HAYATI VE TANZİMAT DÜŞÜNCSİNİN OLUŞUMU

Mustafa Reşit Paşa, 1800 yılında İstanbul'da II. Bayezit vakıflarından birinin yöneticisinin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. İlimiye kurumunda öğrenci ve çıraklık yaşamına atılmış, 1810'da babasının ölmesiyle, Ispartalı Seyid Ali Paşanın hizmetine girmiş, onunla Mora'ya gittiğinde (1821) hem Osmanlı ordularının yenilgiye uğramasına hem de Mehmed Ali Paşanın Batı usulündeki modern ordusuna tanık olmuştur. Yeni askerî kurumların üstünlüğünü görmek, Avrupa'nın öğrenilecek çok şeyi olduğu konusunda onu ikna etmiştir. Mora'daki hayatı ona ilmiye sınıfı hayatının kendisi için uygun olmadığını göstermiş, bunun üzerine pek çok genç Müslüman gibi o da Bâbiâli'de yeni kurulan kâtiplik bölümüne girmek istemiştir. Böylece Mustafa Reşit Paşa, Sultan Mahmud Dönemi Bâbiâli bürokrasisinin genç üyelerinden biri olarak kâtiplik bürosuna katılmıştır. Kaleminden çıkan belgelerdeki yazı ve anlatım padişahın hoşuna gitmiş, hamisi Pertev Paşa tarafından padişaha övülmüş ve tavsiye edilmiştir. Hükümdar, bu gencin Fransızca öğrenmesini istemiş, bu isteği yerine getirdiğinde artık yeni devir bürokrasisinin de öncüsü haline gelmiştir. Bâbiâli'ye girdiğinde kısa sürede yükselen Mustafa Reşit Paşa, 1834'te Paris Elçisi sonra Londra Elçisi ardından Hariciye Müsteşarı bundan kısa bir süre sonra da vezirlik rütbesiyle Hariciye Nâzırı olmuştur. II. Mahmud öldüğünde Hariciye Nâzırlığı ile beraber, Londra Elçiliği'ni yürütüyordu. Padişah'ın ölümü üzerine İstanbul'a dönerek kısa süre sonra Tanzimat'ı ilan etmiştir.¹

Pertev Paşa, Hariciye Nâzırı olunca, onunla birlikte Kahire'ye gidip, Mehmed Ali Paşanın Girit'e müdahalesi ile sonuçlanan görüşmelerde bulunmuştur (22 Haziran- 1 Temmuz 1830). Mehmed Ali Paşa, bu görüşmeler sırasında ona saygı duymuş ve Mısır'da kalmasını istemişse de o bunu kabul etmemiştir. Bu davranışı ile Pertev Paşa'nın daha fazla gözüne girmiş ve çok hızlı yükselmiştir. 1832 yılında Mehmed Ali ve İbrahim Paşalar ile önce Kahire'de sonra Kütahya'da Osmanlı temsilcisi olarak görüşmelerde bulunmuştur. 1832 yılında Paris Elçisi olarak atanmıştır (1834-1836). Paris'te ilk olarak Avrupalı devlet adamları ile görüşüp, Fransızların Cezayir'i işgal sorununu, Mısır meselesini tartışmıştır. Paris'te yaklaşık iki yıl kalan Mustafa Reşit Paşa, buradan Londra Elçiliği'ne atanınca, Palmerston ve dönemin diğer devlet adamları ile Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirmek istediği reformlar hakkında görüşmeler yapma imkânı bulmuştur.

Reformlara muhalif grubun başında Hüsrev Paşa varken padişah, Mustafa Reşit Paşayı 1837 yılında vezir unvanıyla Hariciye Nâzırı olarak atayarak reformları desteklediğini açıkça gösterdi. Hüsrev Paşayı da bulunduğu seraskerlik görevin-

* Yrd.Doç.Dr., Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi, ataramazan68@gmail.com

¹ İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 2006, s. 227.

den aldı. Temmuz 1837- Ağustos 1838 yılları arasında Mustafa Reşit Paşa, kafasındaki reform planlarını olgunlaştırdı. Tanzimat fikrini uygulamaya dökmek için II. Mahmud'un İngilizlere duyduğu kuşkuyu gidermeye çalıştı. Bu dönemde ayrıca padişahın; rüşvet ve mal gaspını yasaklayan, eyaletlerde idarî ve malî reformların ilk adımı olarak Bursa ve Çanakkale'de nüfus sayımı yapılmasını emreden fermanları çıkarmasını sağlayarak, Tanzimat'ın ilk adımlarını attı. İktisadî kalkınma için planlar geliştirecek; tarım, sanayi ve ticaret uzmanlarından oluşan bir komite kurdu. Değişik inançlardan tebaa arasında eşit davranması için padişahı teşvik etti.²

Dönemin canlı tanıklarına göre, Reşit Paşada kendisini gösterme ve yükselme merakı aşırıdır. Bu yönü biraz övülür ve pohpohlanırsa, büyük tavizler elde etmek için küçük şeyler üzerinde tavizler verilirse, ondan her şey elde edilebilir. Fransa Dışişleri Bakanı Guizot'a göre, Mustafa Reşit Paşada ülkesinde yapmak istediği işlerin başarısı için çok lüzumlu olan niteliklerden birisi eksiktir; Türkiye'de güçlü bir ıslahatçı olmak için Türklük vasfı çok az idi. Gençliğinden itibaren Türkiye'nin Avrupa ile münasebetleri konusuyla ilgilendi. O, daha çok Avrupalı bir diplomata benziyordu. Reşit Paşa kendisi için söylenen bu tür özellikleri kabul etmiyor ve şöyle diyordu: *"Ben ne Fransızım, ne İngilizim, ne Rusum, ne Avusturyalıyım... Ben Türküm, Türk'ten başka bir şey değilim; fakat kendisini Padişahı'na, ülkesine, milletine adanmış bir Türküm; Vezir olmayı kabul ederek, görevinin büyüklüğünü idrak eden ve bıkmadan bu görevi tamamlamaya azmeden bir Türküm."*³

Bu dönemde Osmanlı bürokrasisi Reşit Paşanın modernist anlayışı ile biçimlenmiştir. Mustafa Reşit Paşa, kendisinden sonra devleti yöneten birçok devlet adamı yetiştirmiş, Sultan Mahmud Devrinde gördüğü usule uygun olarak Bâbîâlî'yi teşkil eden Tercüme Odası'na Müslüman tercümanlar alırken, Hariciye memurlarını bütünüyle Müslümanlardan seçmişti. Ancak onun yerine Âlî Paşa geçince bu usulü terk etmiş ve Ermenilere haddinden fazla rağbet ederek buralara fazla miktarda Ermeni doldurmuştur.⁴ Cevdet Paşaya göre; Mustafa Reşit Paşa, âlicenap, doğru bildiğini çekinmeden söyleyen, suistimalden kaçınan ama haddinden fazla İngiliz taraftarı bir devlet adamıdır. Mustafa Reşit Paşa ile gelenekçi devlet adamları arasında derin bir fikir ayrılığı olmuştur. Nitekim Osmanlı devlet adamları arasındaki bu gelenekçi ve modernist ayrışması başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa devletlerinin işine yaramış ve bu devletler bu rekabetten azami ölçüde yararlanarak, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma imkânı bulmuşlardır.

Tanzimat'ın ilanı, II. Mahmud Devrinde yapılan yeniliklerin bir devamıdır. II.

² S. J. Shaw, E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 2006, s. 90.

³ Bayram Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994, s. 74- 75.

⁴ Ahmed Cevdet Paşa, Maruzat, Yusuf Halaçoğlu Neşri, İstanbul, 1980, s. 1.

Mahmud, Tanzimat'ı ilan etmeyi düşünmüş fakat çeşitli iç ve dış sebepler buna müsaade etmemiştir. II. Mahmud, birçok muhafazakâr devlet adamının taleplerine rağmen Mustafa Reşit Paşayı görevinden almayarak onu zimnen desteklediğini göstermiştir. Bunu Mustafa Nuri Paşa da söylemektedir: “*Dışişleri Bakanı Reşit Paşa, Mısır’a karşı büyük devletler ile ittifak anlaşması yapmak için iki yıldan beri Avrupa’da bulunup epey başarı da kazanmıştı. Sultan Abdülmecid Han’ın tahta geçişinin hemen ardından İstanbul’a geldi. H.1254 (M.1838) yılında uygulanması planlanmış iken gerek görüldüğü için ertelenmiş bulunan Tanzimat’ı Hayriye’yi ilan ettirip uygulamaya başlattı.*”⁵

Mustafa Reşit Paşa ve diğer Tanzimatçılar, Osmanlı Devleti’ni yaşatmak için onu yeni bir rotaya sokmaya çalışmışlarsa da bunun ne derecede başarılı olduğu hâlen tartışılmaktadır. Tanzimat Döneminde, Mustafa Reşit Paşanın hem Hariciye Nâzırı hem de Paris Sefiri olması bazı problemler doğurmuştur. Dönemin uygulaması olarak bir kişi birkaç görevi birden yapıyordu. Tanzimat Döneminde bütün düzenlemelerin yükü neredeyse Mustafa Reşit Paşanın omuzlarına yüklenmişti. Bu durum da doğal olarak bazı işlerin eksik kalmasına neden olmuştur. Bu durum belgelerde şöyle dile getirilmiştir: “*Umur-ı Hariciye Nezareti’nde bulunduğunuzdan sizin veyahud Devlet-i Aliyye’nin ittihad-ı âlisi olan lisana aşına ve Avrupa ahvaline vakıf başka birisinin bizzat Meclis-i mezkûre duhulü taraf-ı Devlet-i Aliyye’den istida olunması lazımdır...*”⁶

II. MUSTAFA REŞİT PAŞANIN DİPLOMATİK FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti, 1833 yılında Rusya ile yaptığı Hünkâr İskelesi Antlaşması nedeniyle Avrupa karşısında yalnız kaldı. İngiltere ve Fransa bu antlaşmayı 1833 yılı sonbaharında protesto ettiler.⁷ II. Mahmud, Osmanlı Devleti’ni içinde bulunduğu yalnızlıktan kurtarmak, Rus tehlikesini bertaraf etmek, Mısır ve Cezayir meselesini Osmanlı Devleti lehinde çözebilmek, yaptığı reformlara dış destek sağlamak için Avrupa başkentlerinde daimî elçilikler açmaya karar verdi.⁸ İşte Mustafa Reşit

⁵ Mustafa Nuri Paşa, Netayic ül-Vukuât, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, III- IV. Cilt, sadeleştiren, notlar ve açıklamalar ekleyen Prof. Dr. Neşet Çağatay, Ankara, 1992, s. 277.

⁶ Defter1, s. 8- b., Mısır Mesalihine Dair İradâtı Seniyye Defteri, Bu defterler Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bulunmaktadır. Yıprandığı için kolayca kullanılabilmesi amacıyla dijital ortama aktarılmıştır. Osmanlı sadrazamlarından Cevad Paşa(ö. 1900) tarafından 1255- 1312 (1839- 1896) yılları arasındaki Mısır’la ilgili bütün yazışmaların toplandığı son derece ufuk açıcı bir bilgi kaynağıdır. Tarafımızdan 1839- 1841 yıllarını içeren ilk 4 defter incelenmiştir. Bu kaynak ışığında hazırladığımız “Osmanlı Kaynaklarına Göre 1839- 1841 Arası Osmanlı- Mısır İlişkileri ve Düvel- i Muazzama” isimli tezimiz Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst. Tarafından İslam Tarihi alanında 2012 yılında doktora tezi olarak kabul edilmiştir. Bu belgeler bundan sonra sadece “Defter” olarak kısaltılacaktır.

⁷ M. H. Kutluoğlu, The Egyptian Question, (1831- 1841) The Expansionist Policy Of Mehmed Ali Paşa In Syria And Asia Minor And The Reaction Of The Sublime Porte, İstanbul, 1998, s. 110.

⁸ Aslında Osmanlı Devleti, Avrupa’da ilk daimî elçiliği III. Selim Döneminde açmıştı. Fakat yazılı basın da devreye girmesiyle kamuoyunun etkisi iyice artmıştı. Mısır meselesinde bu durumun Mehmed Ali Paşa tarafından iyi kullanıldığı görülünce bu yönde bir tedbir alınmıştır. Fransa bu dönemde kamuoyu →→

Paşanın Paris'e elçi olarak gönderilmesi bu karar üzerine oldu. Mustafa Reşit Paşa; 1834, 1835, 1841 ve 1843 yıllarında olmak üzere 4 defa Paris'e elçi olarak atandı. 1839 yılında Londra'da iken kısa bir süre için Paris'te görevlendirildi. Görüldüğü gibi Reşit Paşa değişik zamanlarda 5 defa Paris'te bulundu ve burada dört buçuk yıl kadar görev yaptı.

Mustafa Reşit Paşanın birinci ve ikinci elçilikleri zamanında ve Paris'e daha sonraki gelişinde en çok meşgul olduğu hususlar; Cezayir'i Fransız işgalinden kurtarma ve Mısır meselesini Osmanlı Devleti lehine halletme konuları oldu. Diğer atamasında ise özellikle Lübnan buhranı ile uğraştı. Burada aşağı yukarı bütün Avrupa efkâr-ı umumisini, Osmanlı Devleti'nin yaşaması gerektiği konusunda ikna etme başarısını gösterdi ve bunu sağlamak için özel ilişkilere girişmekten çekinmedi. Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı karşıya bulunduğu bazı özel siyasî meseleleri çözmek için görevlendirilmişse de o politik dehası ile özel bir çözüm yolu buldu. Bütün meseleleri ayrı ayrı çözmek yerine her meseleyi Osmanlı Devleti'nin yaşam meselesi olarak değerlendirdi ve bu şekilde çözmeyi denedi. Böylece, genel çözüm yöntemleri bulunduğu an, küçük ve münferit hadiselerle, meseleler kendiliğinden hallolacak veya hiç meydana gelmeyecekti.

M. Reşit Paşa, Londra elçiliği döneminde İngilizlerin güvenini kazanmıştı. Bu güveni Tanzimat'ın ilanındaki önemli rolü iyice kuvvetlendirmişti. Böylece Mısır meselesini bir Avrupa meselesi haline getirmiş ve çözümünü onlara havale etmiştir.⁹ Tanzimat'ın ilanını Palmerston; "İngiltere ve Fransa'da kamu duygularını oldukça etkileyen çok başarılı bir siyaset" olarak nitelendirmiştir.¹⁰ Mustafa Reşit Paşa, diplomatik faaliyetlerinde Avrupalı devletleri, özellikle İngiltere ve Fransa'yı şu iki hususun zaruretine inandırarak onların yardım ve desteğini sağlamayı hedeflemiştir:

1- Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü ve istiklali, Avrupa barışı için şarttır. Ayrıca İngiliz ve Fransız menfaatlerinin korunması ve devamı için İmparatorluğun bütünlüğü ve istiklali Rusya'ya ve ayrılıkçı hareketlere karşı muhafaza edilmelidir. Bu hususta Mustafa Reşit Paşa, İngiltere ve Fransa'ya sürekli olarak telkinlerde bulundu. Mustafa Reşit Paşaya göre; Şark meselesinde İngiltere ve Fransa zaman kazanmaktan başka bir şey yapmıyorlardı. Aldıkları uzlaştırıcı tedbirler ve yarım tedbirler onlara çıkar yol olarak veya tehlikesiz olarak görünüyordu. Fakat bu büyük ve tehlikeli bir yanılgıdır. Onların politikası tamamen yanlış yoldadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması sonucunda, Rusya istediği bölgede ve belki bütün imparatorlukta karışıklık ve isyan çıkarmakta kendisini serbest hisse-

→ →

baskısından çekindiği için Mısır meselesinde müttefiklerle beraber hareket etmemiştir. Osmanlı Devleti bu durumu lehine değiştirmek için yeni elçilikler açmaya karar vermiştir. Böylece hem karşılıklı bilgilendirme hem de kamuoyu oluşturma sağlanmıştır.

⁹ Abdurrahman Şeref Efendi, Tarih Musahabeleri, Sad., Enver Koray, Ankara, 1985, s. 64.

¹⁰ Salahi R. Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayr-i Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Semineri, Ankara, 1994, s. 344.

decektir. Bu konuda tedbir almakta gecikmeleri veya yarım tedbirler almaları sonunda genel bir savaş patlak verebilirdi... Rusya, Osmanlı İmparatorluğu için öngörülen hiçbir reform planını gönüllü olarak kabul etmeyecektir. Dolayısıyla Rusya'ya doğrudan doğruya bir reform planı önermeye gerek yoktur. Bunun için, önce İngiliz ve Fransız ittifakı şarttır. Avusturya'nın katılmasını temin için Matternih'i, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir inkılâp ihtimaliyle ve sonunda Avrupa'da genel bir savaş tehlikesiyle tehdit etmek yeterli olacaktır. Avusturya ittifaka sokulduğunda Rusya ister istemez buna katılacaktır.¹¹ Mustafa Reşit Paşanın düşüncelerinden anlaşıldığı kadarıyla onun fikri, Avrupa devletlerinin başta İngiltere ve Fransa'nın dikkatleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması tehlikesine çekilerek, onların müştereken kendi geleceklerinin güvenliği için, Osmanlı Devleti'ni korumaları ve onun varlığını tehlikeye düşürecek bir harekete girişmemeleri gerektiği düşüncesi üzerine oturuyordu.

2- Reşit Paşanın diplomatik faaliyetleri sonunda elde etmek istediği hedeflerden ikincisi de; Osmanlı İmparatorluğu'nu reformlar yoluyla modernleştirmede ve kuvvetlendirmede Avrupa'nın tasvip ve yardımını sağlamaktır. Çünkü Paşa, Avrupa medeniyetini almadan, iç ve dış meselelerin çözülebileceğine inanmamakta, bu konudaki düşüncelerini sık sık dile getirmekteydi. Ona göre Osmanlı, medeniyetsiz asla hiçbir şey olamaz. O medeniyet de, sadece Avrupa'dan Osmanlı'ya gelebilir. Türkiye için en büyük iş reaya meselesidir. Eğer reaya verilmesi gereken hak ve hürriyetlerden bahsetse, ülkede ona kötü bir Müslüman gözü ile bakılacağını düşünür. Bu konuda yüksek sesle konuşmak, Avrupalı büyük devletlere düşer. Hıristiyanlar üzerindeki baskı için seslerini yükseltmelidirler. Ödeyemedikleri haraç için zavallılar horlanmakta ve ezilmektedir. Reaya haraç yüzünden isyan etmektedir. Reaya düzenli vergi istemektedir. Vergi sistemi Hıristiyanlar için yerleşirse, Müslümanlara da bunu kabul ettirmek için önemli bir adım atılmış olacaktır.¹²

Görüldüğü gibi Mustafa Reşit Paşa, reformların yapılması için mutlaka Avrupa'nın Bâbîâlî veyahut padişah nezdinde teşebbüste bulunmasını gerekli buluyordu. Hatta bu reformların yürütülmesi ve başarı sağlanması hususunda padişahın yetersiz kalacağını düşünmekte idi.¹³ Reşit Paşanın bu düşünceleri Avrupa devletleri tarafından gayet iyi bilinmekte ve bu durumu kendileriyle dindaşları lehinde kullanmak için planlar yapılmaktaydı. Mustafa Reşit Paşa, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda öngörülen dâhili reformları, Avrupa veya sadece Fransa müdahalesiyle gerçekleştirme düşüncesiyle meşguldür. Reşit Paşa, Osmanlı İmparatorluğu hakkında şu görüşlere sahiptir: Birincisi, bugünkü yapısı ve haliyle devletin yaşaması mümkün değildir. İkincisi, Türkler kendi kendilerine medenileşemez. Üçüncüsü,

¹¹ Bayram Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Tanzimat*'in 150. Yıl Semineri, Ankara, 1994, s. 70- 73.

¹² Bayram Kodaman, A.g.s., s. 70- 73.

¹³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, 2008, s. 127.

gerekli görülen bütün reformların kolayca gerçekleşmesi için padişahın arzu ve iradesi yeterlidir. Yeter ki, büyük devletler bunun için ona baskı yapsınlar.

Mustafa Reşit Paşa, büyük devletler nezdinde bu müdahaleyi gerçekleştirme arzu ve fikriyle Paris'e gitmiştir. Dönemin Fransa Dışişleri Bakanı Guizot'un düşüncelerine göre Reşit Paşa; Avrupa medeniyetinin bazı kaide ve şartlarını Osmanlı İmparatorluğu'na getirtme ümit ve arzusu ile meşguldür. Bunu Avrupa medeniyetini, Müslüman âdetlerinden daha çok sevdiği için değil, Avrupa politikasında memleketine ve padişahına yer, ağırlık ve itibar kazandırmak için yapıyordu. Ondaki hâkim ve değişmez fikir, Türkiye'yi Avrupa'da tutabilmek için, Avrupa'yı Türkiye'de tatmin ve memnun etmek gerektiğiydi. O, Hıristiyanlara hak ve hürriyetler, büyük devletlere imtiyaz ve tavizler vermekle İmparatorluğu güçlendireceğini, Müslim ve Gayrimüslimler arasında barışı temin edeceğini zannediyordu.¹⁴

Yukarıdaki izahlardan da anlaşılacağı üzere Mustafa Reşit Paşa, gerek reformların gerçekleştirilmesinde ve gerekse Avrupalıları yakından ilgilendiren Mısır, Cezayir, Lübnan buhranları ve Hünkâr İskeleyi Antlaşması gibi dâhili politik meselelerin hallinde, önceliği tamamen büyük devletlere bırakarak 'teslimiyetçi' bir politika takip etmeyi, o günkü şartlar içinde uygun bir davranış olarak görmektedir. Bunu sadece bir devletin öncülüğünde yapmak yerine, bütün devletlerin ortaklığı ile yapmanın daha doğru olacağını düşünmektedir. Sonraki antlaşmalarda bunu başardığı görülmektedir. Peki, Mustafa Reşit Paşa niçin böyle teslimiyetçi bir politika izlemiştir? Bunun nedenini zamanın şartlarıyla, kendi karakterinde ve yapısında aramak gerekmektedir.

Mustafa Reşit Paşa yetiştirme tarzı ve tecrübeleri sonucunda, Osmanlı Devleti'nin selametini Avrupa'nın, İmparatorluğun işlerine müşterek olarak müdahale etmesinde görmüştür. Ama şunu da aklımızdan çıkarmamalıyız ki, onu büyük devletlerin kucağına atan, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşanın Osmanlı Devleti'nin bekasını tehlikeye düşüren bitmek tükenmek bilmez yayılma hırslarıdır. Reşit Paşa, kendisinin ve yaptığı reformların başarısını Mehmed Ali Paşanın başarısızlığında görmüştür. Bundan dolayı şartlar ikisini şahsi düşmanlar durumuna getirmiştir. Zira Mehmed Ali Paşa, Mısır'da başarılı ıslahatlar yapmış ve Hicaz'ı kurtarması ile İslâm kahramanı görüntüsü vermiştir. Onun Mısır'da yaptığı düzenlemelerde Batı'nın bilim ve teknolojisi ön planda yer alırken, Mustafa Reşit Paşanın ve Tanzimatçıların yaptığı düzenlemelerde Batı'nın moda ve hukuku öne çıkmıştır. Bu durum Mustafa Reşit Paşaya karşı tepki doğmasına neden olmuştur.

Mustafa Reşit Paşa, Batılılaşmayı gönülden istiyordu. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun ancak böyle mümkün olacağını düşünüyordu. Batılılaşmayı "medeniyet yolu" olarak görüyor ve bunun Osmanlı için hayat memmat meselesi olduğuna yü-

¹⁴ Bayram Kodaman, A.g.s., s. 70- 73.

rekten inanıyordu. Bütün bu nedenlerle Mustafa Reşit Paşa, her ne pahasına olursa olsun büyük tavizler vererek Avrupa'nın, Osmanlı Devleti lehinde müdahalesini sağlamak ve Mehmed Ali Paşayı itaat altına almak istedi. Buna destek sağlamak için siyasi, sosyal ve entelektüel Batılılaşmayı yürütmeye son derece kararlı ve tavizsiz hareket etti.¹⁵

III. MUSTAFA REŞİT PAŞA VE TANZİMATÇILARIN MEDENİYET ANLAYIŞI

Mustafa Reşit Paşa, Yakınçağ Türk tarihinin etkisi en fazla olan şahsiyetlerinden birisidir. Bu etki sadece onun yaşadığı sürece görülmemiş, ölümünden sonra da devam etmiştir. Mustafa Reşit Paşa, Şinasi'nin deyimi ile Osmanlı Devleti için bir 'medeniyet resulü' görevi görmüştür. Toplumumuzda önemini hâlâ devam ettiren medeniyet mücadelesi ilk önemli temsilcilerinden birini Mustafa Reşit Paşanın şahsında bulmuştur. Tanzimat'tan itibaren Fransa ve İngiltere'nin XVIII. yüzyılda bilim ve teknolojiyle ulaştığı yüksek maddi ve manevi seviyeyi ifade etmek için, medeniyet "civilisation" kelimesi kullanılmaya başlanılmıştır. Kavram, İngiliz ve Fransızların ortak malı olduğu için, daha sonra oluşacak olan Avrupalılık fikrinin de altyapısını oluşturmuştur.

"Civilisation" kavramı XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa için sömürgeciliğini meşurlaştıran bir araç oldu. Dünyanın bütün bölgelerinde yapılan sömürgecilik hareketleri onları medenileştirmek adına meşru gösterilmeye çalışıldı. Bu etkinin Osmanlı Devleti üzerindeki ilk uygulamasını 1821 Yunan isyanında görmekteyiz. Çünkü Yunanlıların isyan hareketi, Avrupa medeniyetinin önemli kaynaklarından birisi olarak Antik Yunan görüldüğü için, barbar Türklerden kurtuluş olarak bütün Avrupa'da sempati ile karşılandı. Fransa'nın bir Osmanlı toprağı olan Cezayir'i işgal etmesinde de aynı bakışın izlerini görmek mümkündür. Diyebiliriz ki, Osmanlı Devleti'nin yavaş yavaş yıkılmasında sanayileşme, sömürgecilik ve Fransız ihtilali ilkelerinin etkisi olduğu kadar bu "medeniyet" anlayışının da etkisi vardır.

Medeniyet kavramının Osmanlı aydınları arasında daha ziyade kibarlık, zarafet, ahlak güzelliğı, giyim kuşam vb. olarak anlaşıldığı görülmektedir. Avrupa'ya tahsil için gönderilen öğrencilerin, diğer ülkelerden farklı olarak genellikle bu anlayışla yetişmeleri ilginçtir. Konumuz olan Mehmed Ali Paşanın Avrupa'daki hayatı, onun da aynı medeniyet düşüncesinde olduğunu göstermektedir. Mustafa Reşit Paşa, Paris Elçisi iken orada yaptıkları ve yaşadıkları incelendiği zaman gerçekten önemli detaylar ortaya çıkmaktadır. Paşa, Paris'te Fransızca öğrenmek için bir hoca aramış, tanıdıkları bunun bir bayan olmasının daha faydalı olacağını belirtmişlerdir. Bunun üzerine Fransızca dersi almak üzere Opera'da çalışan bir bayandan ders almıştır. Bunu Mustafa Reşit Paşanın İstanbul'a gönderdiği bir masraf pususu-

¹⁵ Şerif Mardin, A.g.e, s. 132-133.

lasından anlamaktayız. Mustafa Reşit Paşanın bu opera sanatçısından sadece dil değil kibarlık ve zarafet konusunda da istifade ettiği muhakkaktır. Bu dönemdeki medeniyet anlayışı, sonradan kendisine eklenecek olan ilmî, teknik ve öteki teknolojik sahalardaki anlamlardan hiçbirisini ihtiva etmemektedir.¹⁶

Mustafa Reşit Paşa, genel bir reform planı için, Padişah'ın Saray ve Bâbîâlî'de danışma kurulları oluşturmasını da sağladı. Reşit Paşa, halk hâkimiyeti fikrine hiç temas etmezken, hükümdarın yetkilerini vekillerine devretmesi fikrine dayanarak bunu uyguladı. Böylece XX. yüzyılın akımı olacak demokratik devlet anlayışının, Osmanlı'daki ilk temellerinden birini attı. Ancak II. Mahmud onu dengelemek için, saray danışmanlığına gelenekçilerin lideri olan Hüsrev Paşayı getirdi. Mustafa Reşit Paşa, Mısır meselesinin yeniden alevlenmesi üzerine destek aramak üzere tekrar Avrupa'ya gitti ve 1838 yılında İngilizler ile Baltımanlı Ticaret Antlaşması'nı imzalayarak bazı imtiyazlar karşılığında onların desteğini sağladı. Mustafa Reşit Paşa ve diğer önde gelen Tanzimatçıları bu desteği sağlamak amacıyla manevi değerlerden uzaklaşmak ve öz benliklerini kaybetmekle suçlandılar.¹⁷

Manevi değerlerden uzaklaşmayla ilgili eleştirilerde doğruluk payı olduğu, onların bazı fikir ve görüşleri incelendiği zaman daha iyi anlaşılacaktır. Tanzimat dönemi yönetici ve fikir adamlarının birçoğu Osmanlıyı Osmanlı yapan değerlerden uzak olarak yetişmişlerdir. Daha sonraki devlet anlayışımızın en büyük açmazı olan halk-aydın-bürokrat ayrılığının bu döneme dayandığını söylenebilir. Başta Reşit Paşa olmak üzere, Tanzimat dönemi devlet adamları, dine dayanmayan ve din tarafından denetlenmeyen bir hukuk ve yönetim sistemi oluşturarak toplumda bir dengesizlik meydana getirmişlerdir.¹⁸

Mustafa Reşit Paşayı ve onun devletle ilgili fikirlerini en iyi bilenlerden birisi, belki de birincisi Ahmed Cevdet Paşadır. Cevdet Paşa, Mustafa Reşit Paşanın mahremiyet dairesine girerek çok önemli hadiselerin içyüzünü öğrenmiş ve onu yakından tanımış bir kişidir. Cevdet Paşaya göre, Osmanlı Devleti'ne ilk defa diploması usulünü getiren Reşit Paşa, Mısır meselesinin en karışık döneminde kendi ifadesiyle, "*Kevkeb-i Utarid gibi cirmi küçük, kadri büyük bir zat*" olarak ortaya çıktı. Cevdet Paşaya göre, Mısır meselesinin halli ile Tanzimat'ın ilanı arasında çok yakın ilişki vardır. O'na göre, Fransa hariç Avrupa devletlerinin ve kamuoylarının Osmanlı Devleti yanına çekilmesinde, Tanzimat'ın ilanının önemli etkisi oldu. Reşit Paşa, Mısır meselesinin çözülmesinde ve Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti lehinde bir araya getirilmesinde önemli bir diplomatik maharet gösterdi.¹⁹

¹⁶ Tuncer Baykara, "Mustafa Reşid Paşa'nın Medeniyet Anlayışı", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994. s. 49- 51.

¹⁷ Şerif Mardin, A.g.e., s. 132-133.

¹⁸ Şerif Mardin, A.g.e., s.135.

¹⁹ Ahmed Cevdet Paşa, A.g.e., s. 6- 7.

Osmanlı Devleti'nin son vakanüvisi Abdurrahman Şeref Efendi'nin, Reşit Paşa ile ilgili görüşünü de bir nevi resmi görüş olarak hatırlamakta fayda var. Şeref Efendi, Reşit Paşa ile ilgili şunları söylemektedir: *“Reşit Paşa geçen yüzyılda yetişen onurlu ve politikayı iyi bilen Osmanlı Devlet adamlarının en yükseğidir. Elini sürdüğü her işte üstün zekâsı ve üstün gayreti görülür. Dış politikayı iyi bilir. Mısır meselesinin düzeltilmesinde, Kırım savaşında, İngiliz ve Fransızları bizimle beraber olmada gösterdiği uyanıklık ve gayret tarihimizin parlak sayfalarındandır. Tanzimat'ın en büyüğü yalnız kendisi idi. Bir taraftan Âli ve Fuat Paşaları ve benzerlerini yetiştiriyordu...”*²⁰

IV. MUSTAFA REŞİT PAŞA'NIN GÖZDEN DÜŞMESİ

Mustafa Reşit Paşa ve diğer Tanzimatçıların manevi değerlerden uzak olduğu Ahmed Lütfi Efendi tarafından, kaleme aldığı eserinde birkaç anekdotla anlatılmaktadır. Bunlardan biri şöyledir: *“Evkaf Nâzırı Eğribozlu Mahir Bey bir gün Hariciye Müsteşarı Rıfat Bey'e şöyle diyor “Taaccüp ederim sizin halinize. Vaktiyle Ebus-suud ve İbn-i Kemal gibi zatların vaz eyledikleri kanunu bozup sizin gibi adamlar onlara bedel kanunlar vaz u tanzim ediyorsunuz”. Bir diğer anekdotta Mustafa Reşit Paşa ile ilgili Padişahla bir devlet adamı arasında şöyle bir konuşma geçmektedir “Mustafa Reşit Paşa Avrupa'da, Mahir Bey Evkaf Nazırı olarak Dersaadet'te bulunduğu vakit bir Cuma selamlığında cennetmekân Sultan Abdülmecid Han hazretleri, Mahir Bey'in mutaassıp olduğunu bildikleri cihetle “Acaba bugün Avrupa'da Reşit Paşa Cuma namazını nasıl eda eder? deyu Mahir Bey'i şeref-i hitab-ı âlileriyle mültefat buyurduklarında “burada iken kılmazdı ki orada kılsın” dediği meşhurdur.”*²¹

Reşit Paşa büyük diplomatik başarısına rağmen Mısır meselesinin hallinden sonra kaleme aldığı Ferman-ı Âli müsveddesinde, Mısır hazinesinden senelik 80 bin kesenin maliye hazinesine aktarılması ve Mısır'da bir Osmanlı defterdarı bulunması maddeleri onun Hariciye Nezareti'nden azline sebep olmuştur. Gözden düşmesinde, Tanzimat'ın getirdiği bazı ilkelerin başta memurlar olmak üzere halkta oluşturduğu geniş memnuniyetsizliğin de etkisi olmuştur. Mustafa Reşit Paşa, Avrupalılar ile çok fazla içli dışlı olmasından, dine karşı mesafeli duruşundan ve karantina yönetiminden dolayı bazı muhafazakârlar tarafından pek sevilmemiştir. Ayrıca Mısır için 80 bin kuruş vergi koymak istemesi ve buraya özel bir defterdar görevlendirmek istemesi nedeniyle, Mısırlı idareciler tarafından, gözden düşmesi için düzmece iddialar üretilmiştir. Görevden alınmasında Mehmed Ali Paşanın bazı ileri gelenlere verdiği rüşvetin etkisi olduğu söylenmiştir. Bütün bunların yanında, gözden düşmesinde devlet adamları arasındaki çeke-

²⁰ Abdurrahman Şeref Efendi, A.g.e., s. 62-68.

²¹ Ahmed Lütfi Efendi, Tarih-i Lütfi, c. 6-7, İstanbul, 1910, s. 1066-1067.

memezlilikler de etkili olmuştur.²²

Mustafa Reşit Paşa, önce Edirne Valiliği'ne daha sonra da Paris Sefirliği'ne tayin olunarak İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Bundan da anlaşılıyor ki, antlaşmayı kabul ederek Mehmed Ali Paşa, Mısır dışındaki yerleri terk etse de Osmanlı Devleti üzerindeki tesirini hâlâ sürdürmektedir. Reşit Paşa, Cevdet Paşanın belirttiği üzere büyük meselelerin halliyle kendini ispat etmiş, büyük şöhrete sahip bir devlet adamıydı. Tanzimat'ın ilanı ve Mısır meselesinin bütün Avrupa'nın ittifakı ile Osmanlı Devleti lehinde çözülmesi onun ününü halkın nazarında daha da artırdı. Reşit Paşa bu prestijini, Osmanlı Devleti'ne Avrupa'da gördüğü yenilikleri getirmek için sonuna kadar kullandı.

V.AYDINLARIN TANZİMAT VE REŞİT PAŞA'YLA İLGİLİ BAZI DÜŞÜNCELERİ

Tanzimatçılar, değişik fikirdeki aydınlar tarafından kendi görüşleri doğrultusunda değerlendirilmiştir. Türkiye'deki önemli sol düşünürlerine göre, Tanzimatçılar ve Mustafa Reşit Paşa Batı'nın uşağı olarak görülmüş, bu Batılılaşmanın sömürge ve yarı sömürge haline getirilen bütün Avrupa dışı ülkelerde görülen cinsten bir Batılılaşma, bir uydulaşma olduğu yönünde yorum getirilmiştir. Reşit Paşa, Tanzimat'tan sonra bol sayıda örnekleri görülecek olan yeni tip bir devlet adamıdır. Eskiden nüfuzlu paşaların himayesine girilerek idarede kariyer yapılırken Reşit Paşa, yabancı bir devlete dayanarak kariyer yapma çağını açmıştır.²³ Muhafazakârlar ise, Tanzimat'la birlikte gelenek, görenek ve törelerin aydınlarca Batılı değerler karşısında ikinci plana atılmasını eleştirmişlerdir. Onlara göre soysuz, kökünden kopmuş ve kendi halkından uzak ama kendilerine aydın diyen yeni yetmeler, tarihi bağlarından koparak kendilerini takip eden toplumu da manevi bunalım içine sürüklemişlerdir. Bunlara göre Tanzimat, Osmanlı toplumuna ahlakî çöküşten başka bir şey getirmemiştir.

Türk aydınları, Tanzimat'ı değişik yönleri ile anlamış ve öyle tarif etmişlerdir. Mesela, Hilmi Ziya Ülken "*Askerî ve teknik olarak başlayan Batılılaşmanın siyasî-hukukî bir şekil alması*"²⁴, Nihat Sami Banarlı "*Osmanlı Devleti'nin artık başa çıkamadığı askerî ve siyasî Rus ve Avrupa baskısı karşısında, sırf varlığını korumak için yapmak zorunda kaldığı siyasî, adlî, ictimai ve medenî bir hareket*"²⁵ olarak tarif etmişlerdir. Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk de Tanzimat'ı şöyle tarif etmiştir: "*Memleket içinde isyan ocağını körüklemekte olan Müslüman olmayan unsurları memnun etmek, onların tarafını yerli yersiz bahanelerle tutan, devletin içişlerine karışan Avrupa devletleri, Batı karşısında bir şeyler*

²² Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir, Yay., Cavit Baysun, Ankara, 1991, s. 8.

²³ Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, Ankara, 1968, s. 58.

²⁴ Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1979, s. 34.

²⁵ Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1980, c. II, s. 810- 811.

yapmak zaruretlerinden doğan bir hareket.”²⁶ Günümüzün en önemli Osmanlı tarihçilerinden olan Halil İnalçık ise bize göre en doğru ve Tanzimat dönemindeki gelişmelere de en uygun tarifi yapmıştır. Halil İnalçık, Tanzimat dönemini şöyle tarif etmiştir: “Tanzimat temel müesseseleri bozulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu’nun yepyeni bir medeniyetle yükselen ve taarruza geçen bir Avrupa’nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden teşkilatlanma teşebbüsünün kati bir safhasıdır.”²⁷

Tanzimat hakkında olumlu veya olumsuz değerlendirmelerin hâlâ devam etmesi, onun Türk tarihinin en önemli belki de birinci yenileşme hareketi olmasından kaynaklanmıştır. Tanzimat hareketi, toplumumuzda olumlu veya olumsuz önemli etkiler bırakmıştır. Bu etkinin Cumhuriyet döneminde de devam ettiğini görmekteyiz. Her alanda köklü reformlar yapan Tanzimat’ın en başarılı olduğu alan hukuk alanı olmuştur. Tanzimat’la bütün Osmanlı tebaasının can, ırz, mal ve din güvenliği sağlanmıştır. Mustafa Reşit Paşa, İngiltere’de yaptığı çalışmalar sonucunda Batı’nın ilerlemesinin en önemli motor gücü olarak hukuku görmüş ve Osmanlı Devleti’nde hukuk reformu yapmanın şart olduğuna karar vermiştir. Tanzimat’ın ilanı ile başlayan hukukta yenileşme, Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar devam etmiş hatta cumhuriyetin ilanından sonra da etkisini sürdürmüştür. Zaten bazı Batılılar Tanzimat’ın ağırlıklı olarak hukuk alanında yapıldığını ifade etmişlerdir. Bununla ilgili olarak ünlü Türkolog Mordtmann şöyle demiştir: “Tanzimat hareketi, yalnız Müslüman olmayan Osmanlı uyrukların hukuksal durumlarında yapılan bir değişikliktir. Ama Türkiye’de bu daha genel olarak hukuk ve idarede değişiklikler biçiminde anlaşılmaktadır”.²⁸

VI. TANZİMAT’IN OSMANLI DEVLETİ’NİN PARÇALANMASINA ETKİLERİ

Tanzimat’ın getirdiği Müslüman-Hıristiyan eşitliği prensibinden iki taraf da memnun kalmamıştır. Hatta, Hıristiyan tebaanın bir kısmı da aralarındaki dengenin bozulmasından kaygı duyarak, Tanzimat’a iyi gözle bakmamışlardır. Gayrimüslimler, Tanzimat’ın getirdiği haklardan kısmen memnun olmakla birlikte, onun getirdiği yeni sorumluluklara karşı çıkmışlardır. Müslümanlar ise, Gayrimüslimlere verilen ayrıcalıklardan rahatsız olmuş; İslam dininin üstünlüğüne bir çırpıda darbe vurulduğunu düşünmüş ve menfaati zarar gören bazılarının kışkırtması ile birçok yerde ‘Şeriat elden gidiyor’ çığlıkları ile gösteri yapmışlardır.²⁹

Yabancı devletler, Müslüman halkın hoşnutsuzluğundan faydalanarak, Katolik, Ortodoks ve Protestanların hamisi sıfatıyla Osmanlı Devleti’ne daha fazla mü-

²⁶ Nejat Göyünç, “Tanzimat’a Yöneltilen Eleştiriler”, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994, s. 105.

²⁷ Halil İnalçık, Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Ankara, 1943, s. 2.

²⁸ Ahmet Mumcu, “Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat”, Seminer, s. 39.

²⁹ Salahi R. Sonyel, A.g.s., s. 344- 345.

dahalelerde bulunma fırsatı buldular. Tanzimat Fermanı'nın hazırlayıcısı ve bu dönemin en önemli şahsiyeti olan Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşlarının gayesi ülkeyi modernleştirmekti. Cevdet Paşa'nın açık olarak ifade ettiği üzere “*Neşr-i maarif ve tamim-i terbiye ile devleti, usul-i cedide-i Avrupa'ya tevfikane tanzim etmek*” yani eğitim ve kültürü yaygınlaştırmak yolu ile devleti Avrupa'daki yeni usullere göre düzenlemek idi. Bunu sağlamak için tabiatıyla birçok Batılı müessese ve fikirler ülkeye girdi. Milliyet duygusu, vatan sevgisi, hürriyet aşkı, halkın yönetime daha fazla katılmasını ifade eden meşrutiyet ve cumhuriyet gibi kavramlar bunlar arasındadır. Bütün bu gelişmeleri, Tanzimat'ın yarattığı fikirlere ve kahramanlara borçluyuz. Bu nedenle bazı tarihçiler: “Cumhuriyet'in temelleri Tanzimat'la atılmıştır” demektedirler.³⁰

Tanzimat yöneticilerinin ve aydınlarının amaçlarından birisi de “ittihâd-ı İslâm” dan önce “ittihâd-ı anâsır” yani İslâm birliğinden evvel milletlerin birliğini sağlamaktı.³¹ Bunun için üretilen “Osmanlı” deyimini 1876'da Kanun-ı Esasî'ye de girdi ama başarılı olamadı. Bu başarısızlığın sebebini 1789 Fransız İhtilalinin getirdiği milliyetçilik ilkelerinin sonuçlarında aramak gerekir. Bununla ilgili Atatürk şunları söylemektedir: “*Osmanlı İmparatorluğu dâhilindeki akvam-ı muhtelif hep milli akidelere sarılarak, milliyet mefkûresinin kuvvetiyle kendilerini kurtardılar. Biz ne olduğumuzu, onlardan ayrı ve onlara yabancı bir millet olduğumuzu sopa ile içlerinden kovulunca anladık*”³² Dış etki ve devlet anlayışındaki Paradigma değişmesi nedeniyle oluşan ulusal devlet anlayışlarına geçişin de tesiri ile gerçekleşen bu başarısızlık, günümüzde dahi çözülememiş ve bütün Ortadoğu'da onarılmaz yaraların açılmasına neden olmuştur.

SONUÇ:

Kanımızca Tanzimat'ı “Bizi Avrupa medeniyetine dış görünüşü taklit etmek suretiyle sokmağa kalkmaları kısır kaldı” veya “Osmanlı Devleti, medeniyet değiştirerek yalnız Türkiye için değil, bütün Yakın ve Orta Doğu için büyük bir inkılâbın başlangıcı oldu” şeklinde değerlendirmek eksik kalır. Bildiğimiz gibi Batı medeniyeti üç temel üzerine kurulmuştur; Grek düşüncesi, Roma hukuku ve Hıristiyan inancı. Biz neyi değiştirerek bu üç temelden hangisini benimseyebiliriz? Türk-İslam medeniyetinin tarihi temelleri bellidir; Eski Türk kültürü ve medeniyeti, İslâm inancı ile karşılaştıkları diğer kültürlerden alarak özümlediği değerler. Bir medeniyetin değerlerini başka bir medeniyete aynen uyarlamak mümkün değildir. Bundan dolayı, bizim medeniyetimizle Batı medeniyetinin tamamen kaynaşması düşünülemez.

³⁰ Ekrem Üçyiğit, “Akdeniz Medeniyetleri Tarihinde Tanzimat”, Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 31 Ekim- 3 Kasım 1989, Ankara, 1994., s. 12- 13.

³¹ Erol Güngör, İslâmın Bugünkü Meseleleri, İstanbul, 1983, s. 161.

³² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri1, Ankara, 1988, s. 143.

Esasında bu hiçbir köklü medeniyet için de mümkün olmayan bir durumdur. Bu kaynaşmayı dünya barışında ve dünyanın ortak geleceğinde aramak daha doğru bir yaklaşımdır.

Tanzimat getirdiği Batılı değerlerle, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan değişik milletler ve inançlar için, onları çeşitli açılardan etkileyen bir başlangıç noktası olmuştur. Lale Devri'nden itibaren birçok alanda yapılan reformlar, 1826 yılında yeniçeri ocağının kaldırılmasına kadar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yeniçeri ocağının kaldırılması, Osmanlı muhafazakârlığının asıl dayanağını teşkil eden geleneksel gücün yok olmasına neden olmuş ve yeniliklerin önünü açmıştır. Böylece, yapılacak liberal değişikliklere gerekli ortam hazırlanmış ama iç ve dış gelişmeler rasyonel değişikliklerin yapılmasına müsaade etmemiştir. Özellikle Mısır meselesi, Tanzimat'ın işlevsellikten uzaklaşmasında en önemli etken olmuştur. Başka bir ifadeyle, dönemin bütün kesimleri yenileşmenin önemini büyük oranda kavramış ama zamanın ruhu buna izin vermemiştir.

Bundan dolayı Tanzimat, kendisinden önceki bütün reformları tavır ve başarı açısından geçen bir mana taşır. Fakat dönemin şartları ve aydınların zihniyeti nedeniyle eskiyi tamamen ortadan kaldıramamış ve birçok alanda ikiliklerin doğmasına neden olmuştur. Bu ikircikli yaklaşım, Mustafa Reşit Paşada da açık biçimde görülür. Paşa, Osmanlı Devleti'ni, Batı medeniyetine sokmaya çalışırken, kendi medeniyetinin kökenlerinden bihaber bir tutum takınmıştır. Bu durum Mehmet Akif Ersoy tarafından, neredeyse dönemin bütün aydınlarının eksikliği olarak eleştirilmiştir: “ Sizde, erbabi tefekkürle avamın arası pek açık; budur bence vücudun yarası.”

Kaynaklar

- » Mısır Mesalihine Dâir İrâdât-ı Seniyye, İlk 4 Defter, T.T.K. Kütüphanesi, Ankara.
- » ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, *Tarih Musahabeleri*, Ankara, 1985.
- » AHMED CEVDET PAŞA, *Maruzat*, Yusuf Halaçoğlu Neşri, İstanbul, 1980.
- » AHMED CEVDET PAŞA, *Tezahir I.*, Cavit Baysun Neşri, Ankara, 1991.
- » AHMED LÜTFİ EFENDİ, *Tarih-i Lütîfî*, c. 6-7, İstanbul, 1910.
- » AKŞİN, Sina, “1839’da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devletinin Uluslararası Durumu”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994.
- » AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul, 2006.
- » ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831- 1841*, Ankara, 1945.
- » BAYKARA, Tuncer, “*Mustafa Reşid Paşa’nın Medeniyet Anlayışı*”, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994.
- » BAYSUN, Cavit, “*Mustafa Reşit Paşa*” *Tanzimat I*, İstanbul, 1940.
- » BİLSEL, Cemil, “*Tanzimat’ın Haricî Siyaseti*”, *Tanzimat I*, İstanbul, 1940.
- » CANNİNG, Stratford, *Türkiye Hatıraları*, Terc. Can Yücel, Ankara, 1959.
- » CİHAN, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul, 2004.
- » CLARK, G.N., BUTLER, J.R., BURY, J., *The Cambridge Modern History*, Vol. X.
- » ÇADIRCI, Musa, “*Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler, (1840- 1856)*”, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994.
- » ÇAĞATAY, Neşet, “*Tanzimat ve Türk Eğitimi*”, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994.
- » ÇAKIR, Coşkun, “*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı İktisat Düşüncesi*”, Osmanlı Medeniyeti, Eylül, 2005.

-
- » ENGELHARD, *Türkiye ve Tanzimat*, Terc. Ali Reşad, İstanbul, 1910.
 - » GENCER, Ali İhsan, "1839'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Red. Hakkı Dursun Yıldız, İst., 1998.
 - » GENCER, Ali İhsan, "Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994.
 - » GORYANOF, Sergey, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, Haz. Dr. Ali Ahmet-beyoğlu, Dr. İshak Keskin, İstanbul, 2006.
 - » GÖYÜNÇ, Nejat, "Tanzimat'a Yöneltilen Eleştiriler", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994.
 - » HALAÇOĞLU, Yusuf, "Maruzat ve Tezakir'de Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Erkânı", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994.
 - » HEYET, *Osmanlıca- Türkçe Büyük Lügat*, İstanbul, 1997.
 - » KAPLAN, Mehmed, "Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994.
 - » KOLOĞLU, Orhan, *İlk Gazete İlk Polemik (Vekayi-i Mısıryye'nin Öyküsü ve Takvim-i Vekayi ile Tartışması)*, Ankara, 1989.
 - » KODAMAN, Bayram, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994.
 - » KURAN,ERCÜMEND, "Reşid Paşa", İslâm Ansiklopedisi, cilt. 11, İstanbul, 1964.
 - » KUTLUOĞLU, Muhammed H., *The Egyptian Question (1831- 1841) The Expansionist Policy Of Mehmed Ali Paşa In Syria And Asia Minor And The Reaction Of The Sublime Porte*, İstanbul, 1998.
 - » KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994.
 - » KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri(1580- 1838)*, Ankara, 1974.
 - » LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, terc. Metin Kıratlı, Ankara, 1970.
 - » McCARTHY, Justin, *Osmanlı'ya Veda*, Çev. Mehmet Tuncel, İstanbul, 2006.
 - » MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, 2008.
 - » MUMCU, Ahmet, "Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat" Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994.
 - » MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayic ül-Vukuât, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, III- IV. Cilt, sadeleştiren, notlar ve açıklamalar ekleyen Prof. Dr. Neşet Çağatay, Ankara, 1992.
 - » ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 2006.
 - » ÖNSOY, Rifat, "Tanzimat Döneminde İktisadî Düşüncenin Teşekkülü", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, 13- 14 Mart 1985, Ankara, 1994.
 - » ÖZCAN, Abdülkadir, "Cevad Paşa", T. D. V İslam Ansiklopedisi, c. VII, İst., 1993.
 - » ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. V, İstanbul, 1994.
 - » RODERİC, H. Davison, *Osmanlı Türk Tarihi (1774- 1923)*, Çev. Mehmet Morali, İst., 2004.
 - » SHAW, S. J. - E. K. SHAW, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 2006.
 - » SONYEL, Salahi R., "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayr-i Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Semineri, Ankara, 1994.
 - » TENGİRŞENK, Y. K., "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", Tanzimat I, İstanbul, 1940.
 - » UNAT, F. R., *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Ankara, 1968.
 - » UNAT, F. R., *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1988.
 - » ÜÇYİĞİT, Ekrem, "Akdeniz Medeniyetleri Tarihinde Tanzimat", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 31 Ekim- 3 Kasım 1989, Ankara, 1994.
 - » ÜNAL, Sevim, "1838- 1841 Yılları Arasında Türk-İngiliz Politik İlişkileri", VIII. Tarih Kongresi, Ankara, 11- 15 Ekim 1976, Ankara, 1983.
-

